

Socijalna struktura i mobilnost seoskog stanovništva

Alija Hodžić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

E-mail: alija@idi.hr

SAŽETAK Analizom socijalne strukture i mobilnosti seoskog stanovništva, temeljem podataka prikupljenih metodom ankete (*survey research*), autor je stekao uvid kako u aktualno stanje tako i u promjene koje su zahvatile hrvatsko selo. Utvrdio je da se suvremeno hrvatsko selo nalazi u fazi tzv. rekonstrukcije, tj. da ono nije homogeno već, naprotiv, ima izrazito složenu društvenu strukturu. U selu i dalje prevladavaju (industrijskim razvojem proizvedena) manualna zanimanja, čime se selo značajno razlikuje od grada. Ali i u tom se pogledu mlade radnoaktivno stanovništvo sela bitno razlikuje od prethodnih generacija, te je po svome školskom obrazovanju i radnim vještinama najveća inovacija u suvremenom hrvatskom selu. Znatnoj većini seoskog stanovništva poljoprivreda nije osnovna djelatnost, pa sintagma "selo i poljoprivreda", ukoliko se njome hoće obuhvatiti i razumjeti stvarnost suvremenoga hrvatskog sela, sasvim promašuje u svojoj nakani. Međutim, to ne znači da poljoprivreda nije još uvijek važna znatnom dijelu seljana, bili oni poljoprivrednici ili seljaci-radnici. To samo znači da je za većinu njih po važnosti nepoljoprivredna djelatnost istisnula poljoprivrednu te da se u preferiranju nepoljoprivrednih djelatnosti prepoznaje budući razvoj sela.

Autor je analizom utvrdio da seosko stanovništvo raspolaže značajnim korisnim resursima, koji se, pod povoljnim uvjetima, mogu upotrijebiti za uspješnu prilagodbu zahtjevima tranzicijskog okvira orijentacije. U selu ne postoji značajnija socijalna grupa koja raspolaže nekim resursom, stvorenim položajem u socijalističkom sistemu, a koji bi se mogao konvertirati u viši socijalni status. To se ne može pripisati ni tzv. porodičnom kulturnom kapitalu. Napredovanje na hijerarhijskoj skali i ulaženje u poduzetničke projekte rezultat je djelovanja ukupnosti resursa. Za sama seoska naselja, socijalna struktura njihove najmlađe radnoaktivne generacije najveći je resurs kojim raspolažu.

Ključne riječi: seosko stanovništvo, socijalna struktura, regrutacija, fleksibilnost, okvir orijentacije.

Primljeno: 10. rujna 2000.

Prihvaćeno: 18. prosinca 2000.

1. Uvod

Promjena općeg okvira orijentacije za sve aktere jednog sistema funkcioniра kao opća uputa za njihovo djelovanje: od redefiniranja ciljeva do izbora sredstava primjerenih za realizaciju tih ciljeva. Sposobnost prilagođavanja aktera intencijama sadržanim u novom okviru orijentacije uveliko ovisi o njihovim općim sposobnostima djelovanja, a koje se, pak, nalaze u složenom polju međuzavisnosti njihovih ekonomskih, političkih i kulturnih obilježja. Iako sposobnost za promjenu jednoga društva umnogome određuje sposobnost onih socijalnih grupa koje su u odnosu na druge grupe aktivnije, adaptabilnije i fleksibilnije, te čije djelovanje ne proizvodi samo partikularne učinke (nove elite), ipak ukupan učinak umnogome ovisi i o djelovanju za promjenu manje sposobnih društvenih grupa. Seljaštvo (zbog svojih obilježja) svakako spada u grupu manje sposobnih aktera za promjenu. Međutim, s obzirom da je ovdje riječ o ukidanju realsocijalističkog poretka i promjenama kojima se afirmira privatno vlasništvo (to je jedna od centralnih vrijednosti novog okvira orijentacije), seljaštvo u odnosu na druge socijalne grupe ima, prema intencijama "procesa tranzicije", povoljniju početnu, startnu poziciju, dakako, ukoliko je ono sa svojim porodičnim gospodarstvom sposobno funkcionirati u novoj, nesocijalističkoj stvarnosti. Izgleda kao da je seljaštvo sa propašću realsocijalističkog poretka došlo na svoje. Je li tome tako? Jesu li seljačka ekonomija i ukupan način života seljaštva kompatibilni suvremenom neoliberalizmu? Ili možda između ova dva sistema, seljačke i liberalne ekonomije, postoje značajna nesuglasja? Jesu li za seljaštvo problemi koji proizlaze iz realsocijalističke konstrukcije prestali, a drugi tek nastali?

Svi su se realsocijalistički poreci već u početku svoje izgradnje, a iz vlastite konstrukcije zbilje, suočili s onim što se nazivalo seljačkim pitanjem, zapravo sa seljačkom ekonomijom i seljačkom kulturom. Proizvođenje seljačkog pitanja ima(lo) je dvostruku determinaciju. S jedne strane, agrarna prenapućenost, niska produktivnost u poljoprivrednoj proizvodnji, grubost seljačkog života (u uvjetima razgradnje tradicionalnoga seljačkog društva), u kojemu se oni koji uspijevaju preobražavaju u okrutne grabljivce ("jednoj od onih metamorfoza kojima obiluje seljački folklor"- Billington, 1988.), stvarajući nepodnošljive socijalne prilike, a s druge strane, sama socijalistička intervencija u društvo (plansko usmjeravanje proizvodnje i opće-prosvjetiteljsko nastojanje), nakana kojom se pokušava prevladati takvo, zatečeno stanje, zapliću se u vlastite protivurječnosti i proizvode seljačko pitanje, za samo seljaštvo (a time i za čitavo društvo jer, napokon, radi se uglavnom o društvima u strukturi čijeg stanovništva dominira seljaštvo), u još dramatičnijem obliku od onoga koji se nastoji prevladati. Naime, s izuzetkom Češke, sve su zemlje u kojima se uspostavio realsocijalistički poredak bile dominantno agrarne, pa one preokret u društvu što se nameće iz socijalističke intencije i nisu mogle izvesti, jer ta društva jednostavno nisu bila ni ekonomski ni kulturno opremljena za takav preokret. Naprotiv, kroz politiku cijena u realsocijalističkoj autarkiji djeluje "zakon prvobitne socijalističke akumulacije" (Preobraženski, 1983.) čije su posljedice: oduzimanje poljoprivredi da bi se dalo industriji i trajna oskudica (s nekim izuzecima) poljoprivrednih proizvoda.

U svim realsocijalističkim zemljama, međutim, programi "socijalističke preobrazbe sela i poljoprivrede" nisu izvedeni na isti način, pa i posljedice njihove realizacije

nisu iste niti po seljaštvo niti po društvo u cjelini. Dok je, primjerice, u Sovjetskom Savezu (opći model) riječ o kolektivizaciji (uz masovno nasilje, velike ljudske žrtve i materijalne štete - Conquest, 1988.), dotle je u Jugoslaviji (specifičan model) bila riječ o reprodukciji seljaštva uz određena ograničenja kakvo je određivanje maksimuma obradivog zemljišta od 10 hektara po jednom seljačkom gospodarstvu. (Ovo je ograničenje više djelovalo kao ideološki pritisak režima, neefikasan u samoj stvari, ali i nužan u realsocijalizmu, nego što je doista značajnije utjecalo na reprodukciju seljaštva.) U općem modelu seljačko je pitanje riješeno ukidanjem seljaštva (kolektivizacijom porodičnog gospodarstva), a u drugom je slučaju seljaštvu osiguran prostor relativno samostalnog, "spontanog" kretanja. Otuda se pitanjem o položaju seljaštva u uvjetima tranzicije (općih promjena u očekivanom procesu globalne integracije) u ova dva slučaja kuca na sasvim različita vrata. Skupine stanovnika sela koje se bave primarnom poljoprivrednom proizvodnjom u tim se slučajevima umnogome razlikuju. Temeljna je razlika u tome što se stanovnici seoskih naselja koji se bave primarnom poljoprivrednom proizvodnjom u sovjetskom slučaju, i ne mogu nazivati seljaštvom - ako taj pojam nastojimo učiniti analitički korisnim. Seljačka ekonomija jest kućna ekonomija (Chayanov, 1986.). To nije posebnost seljaštva (kućna je ekonomija karakteristična i za neke druge društvene grupe), ali jest njegov opći uvjet. Da bismo uopće mogli govoriti o seljaštvu i da ga pritom ne konstruiramo kao mistifikaciju ili analitički neupotrebljivu apstrakciju (seljaštvo "kao takvo"), valja ga uvijek situirati u date opće i specifične socioekonomske, kulturne i povjesne uvjete njegove reprodukcije (Mendras, 1986.; Shanin, 1974., 1981.). Tada se seljaštvo uvijek pokazuje kao društvena grupa koju ne možemo ni definirati ni razumjeti bez drugoga (Redfield, 1956.; Hodžić, 1988.), onoga koji dominira, na različite načine i pod različitim uvjetima. Ali tako prepoznamo i njegovu specifičnost, unutarne "mehanizme" njegove reprodukcije. Iz liberalne, a posebno socijalističke tradicije mišljenja, seljaštvo je (sa svojim načinom života i svojom proizvodnjom) inkompatibilno modernom društvu, pa ga u suvremenim evropskim društvima ne bi trebalo biti (Mendras, 1986.). Ali ono je ipak tu. U procesu modernizacije društva seljaštvo je činilo osnovni materijal za oblikovanje. Ono je moralo produžiti svoj radni dan, povećati produktivnost, usvajati nove tehnike i sredstva za rad (Cvjetičanin, Puljiz, Dilić et al., 1974.; Cvjetičanin, Defilippis, Dilić et al., 1980.); priviklo se na proizvodnju bez zajedničkog zemljišta, i života bez relativno autonomnoga seoskog kolektiviteta; usvojilo je mnoga znanja koja se ne zasnivaju na vlastitom, neposrednom iskustvu, nego su došla iz "velikog svijeta". Seljaštvo se stalno prilagođavalo kako bi opstalo. Usvajalo je nova sredstva kako bi time ojačalo vlastite svrhe (Devereux, 1990.). A one su kroz dugi period, a jednim dijelom i danas, ostale relativno stabilne. Logika kućne ekonomije i primarnosti proizvodnje za potrebe članova domaćinstva ("raditi da bi se prehranilo" - Mendras, 1986.), makoliko globalnim djelovanjem bila ugrožena i dovedena u pitanje, kao unutarnji okvir orijentacije zadržala se sve do danas (Hodžić, 1991.).

Međutim, analiza suvremenoga sela koja bi se zasnivala samo na analizi seljaštva unaprijed bi promašila svoju svrhu. Sintagma "selo i poljoprivreda" mogla bi biti analitički plodna jedino kada bi se odnosila na selo stvoreno procesom industrijalizacije, kada je došlo do poljoprivredizacije i poseljačenja sela. Industrijski je proces, naime, iz sela izvukao mnoge djelatnosti koje su karakterizirale tradicionalno

selo: spremanje viškova i preradu poljoprivrednih proizvoda, proizvodnju sredstava za proizvodnju u poljoprivredi, proizvodnju drugih sredstava i trajnih potrošnih dobara (sredstva za gradnju kuća i sl., predmeti za kućnu uporabu itd.). U suvremenom se selu, međutim, obnavlja nepoljoprivredna proizvodnja: industrija i druge nepoljoprivredne djelatnosti (usluge i sl.). Poljoprivredna se proizvodnja iz temelja modernizira, povećavajući produktivnost i smanjujući broj poljoprivrednika. Na djelu je proces *rekompozicije* seoskog društva (Kayser, 1990., 1991.). Naravno, riječ je o selu postindustrijskog društva, a što pak znači o zapadnoevropskom selu. Ima li hrvatsko selo, s obzirom na to da se u njegovu razvoju - za razliku od većine realsocijalističkih zemalja - nije desio značajan diskontinuitet, barem neka obilježja modernog evropskog sela? Je li "život na selu" za veliku većinu seoskog stanovništava još uvijek posljedica nepostojanja izbora, ili je barem jednim svojim dijelom i posljedica izbora, vlastita potreba i opredjeljenje? Selo je u čitavom svom modernom razvoju, makoliko održavalo svoje socijalne oblike, u osnovi oblikovano izvana, stajalo je na usluzi, bilo je neka vrsta gradskog servisa. Je li moguća renesansa seoskih prostora, nastojanje da se živi u manjim naseljima u kojima je moguće ostvariti neposredan odnos s prirodom? Je li to tek trenutni modni hit ili je, možda, početak nekoga trajnijeg procesa? Ako je ta renesansa realno moguća, to bi značilo, vjerojatno zahvaljujući naglom širenju suvremenih komunikacijskih sredstava, da se značajne promjene događaju ne samo u selu nego i u gradu. Uostalom, uzajamnost ovih procesa i dosad je oblikovala ruralne prostore. Visok stupanj njihove uvjetovanosti i međuzavisnosti u modernom društvu može seoske prostore doista učiniti atraktivnim prostorima za život.

Koliko se selo odmaklo od poljoprivredne proizvodnje, čime se bavi i od čega živi većina seoskog stanovništva, na temelju čega se obrazuje njegova socijalna diferencijacija? Postoje li po osnovnim socijalnim obilježjima značajne razlike između sela i grada, odnosno postoje li među njihovim stanovništvom razlike u distribuciji korisnih resursa?

Analizu ćemo provesti temeljem podataka prikupljenih anketnim putem ("od vrata do vrata"), na reprezentativnom uzorku odraslog stanovništva Hrvatske (starog 18 godina i više) kojega su tvorila 2.202 ispitanika, i to 907 u seoskim i 1.295 u gradskim naseljima. Podaci su prikupljeni i obrađeni 1996./97. godine. Analiza obuhvaća ona obilježja ispitanika na temelju kojih je moguće steći uvid u procese transformacije sela, njegovu rekonpoziciju te u sposobnost seoskog stanovništva za nove prilagodbe.

2. Opće strukturne karakteristike

Seoska društva, pa i ona moderna, u odnosu na grad karakterizira niži stupanj socijalne gustoće. A to znači i da su veze među ljudima koji žive u selu veze manje kompleksnosti i veće neposrednosti, što je rezultat manje prostorne pokretljivosti, s jedne, i manje diferencijacije u podjeli rada, s druge strane. Mogu li se u suvremenom hrvatskom selu prepoznati promjene koje bi se mogle podvesti pod pojam

rekompozicija? Pogledajmo podatke koje smo o tome dobili u ovom istraživanju. Dihotomiju selo - grad koristimo prije svega u analitičke svrhe. O njezinoj invalidnosti, kako upozorava Yves Janvier (1993.), i kada nije zadana samo analitičkim svrhama, može se govoriti u slučaju velikog stupnja integracije sela u globalno društvo, i kada se ta integracija ne zasniva na monofunkcionalnosti sela.

Tablica 1.
Naselje rođenja prema naselju stanovanja (u %)

Naselje rođenja	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Selo	58,5	41,5	100,0
Grad	7,4	92,6	100,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Tablica 2.
Naselja rođenja prema razlozima preseljenja (u %)

Razlozi preseljenja	Naselje rođenja		Ukupno
	Selo	Grad	
Nisu selili	44,4	52,5	47,1
Bolji uvjeti života	37,7	31,8	35,7
Udaja/ženidba	9,1	7,7	8,6
Nesigurnost, prisila	6,9	5,2	6,3
Ostalo	1,9	2,8	2,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Iz podataka prikazanih u tablici 1. vide se ogromne razlike koje, u pogledu mjesta rođenja i mjesta stanovanja, postoje između seoskog i gradskog stanovništva. Ukupno odraslo stanovništvo Hrvatske po rođenju je pretežno seoskog porijekla (takvih je 66,2% ili dvije trećine ispitanika). Nešto manji broj njih (58,8%) stanovnici su gradskih naselja, a što znači da je znatan broj gradskog stanovništva (46,7%) porijeklom, po rođenju, sa sela. Istodobno, seosko se stanovništvo u više od devet desetina slučajeva (93,9%) samoreproducira; tek je 6,1% ispitanika koji žive u selu gradskog porijekla. Može se, međutim, reći da je proces koji je osiguravao velik udjel stanovništva rođenog u selu u gradskom stanovništvu već završen, te da će u godinama koje slijede taj udjel stalno padati. Već sada više od polovice (53,3%) gradskog stanovništva čine oni koji su gradskog porijekla. Hoće li se ovaj skoro jednosmjernan pravac kretanja nastaviti (od sela prema gradu, ali i onaj od manjih u veće gradove), uveliko ovisi o tome hoće li seoska i općenito manja naselja moći zadovoljiti one potrebe stanovništva uslijed kojih je i dolazilo do njegovoga stalnog odljeva, kao i o tome hoće li seoska naselja biti privlačni rezidencijalni prostori gradskom stanovništvu.

Razlozi dosadašnjih seoba (tablica 2.) ponajviše se nalaze u procjenama da naselje doseljenja pruža bolje uvjete života (zaposlenje, bolji posao, školovanje djece, bolju zdravstvenu zaštitu itd.). Takvih ispitanika, od onih koji su selili, ima 67,6%. Zbog udaje/ženidbe (a radi se skoro isključivo o udajama) selilo je 16,3%, a zbog nesigurnosti i prisile selilo je 11,9% ispitanika.

Tablica 3.
Naselja stanovanja prema razlozima preseljenja (u%)

Razlozi preseljenja	Naselje stanovanja	
	Selo	Grad
Nisu selili	69,6	31,4
Bolji uvjeti života	17,2	48,7
Udaja/ženidba	7,5	9,4
Nesigurnost, prisila	4,3	7,7
Ostalo	1,4	2,7
Ukupno	100,0	100,0

U pogledu razloga preseljenja razlike između ispitanika rođenih u selu i onih rođenih u gradu nisu značajne. To znači da su motivi seoba slični, mada, s različitim stupnjevima aspiracija. Na djelu je već duže vrijeme, a posebno u zadnjem desetljeću, proces metropolizacije. Seobe su jednosmjerne: seli se iz manjih i od glavnih prometnica udaljenih sela u veća sela ili manja gradska naselja na značajnijim prometnicama, neke druge atraktivnije prostore (morska obala, na pr.), ili direktno u veće gradove. Seli se i iz manjih u veće gradove, posebno u glavni grad i tri velika regionalna centra. Takav bi smjer kretanja mogao zaustaviti tek ravnomjerniji razvoj naselja, kao mreže naselja. Kada su u pitanju seoska naselja, odnosno ruralni prostori, onda je, kako smatra Jean-Paul Laborie (1996.), za njihov ravnomjeran razvoj (a nasuprot metropolizaciji) posebno važan razvoj malih gradova, koji sa seoskim naseljima čine jedinstven socijalni prostor. Ali i razvoj samih seoskih naselja, njihova urbanizacija i revalorizacija ruralnih prostora, u novim, globalnim uvjetima mogli bi biti protuteža rastućoj koncentraciji i metropolizaciji (Kayser, Brun, Cavailhès et Lacombe, 1994.). Smjer seobe selo - grad - veći grad, ne pogađa pod-jednako seoska i manja gradska naselja. Dok su manja gradska naselja i iseljenička i useljenička, mnoga su seoska naselja samo iseljenička. Kao što ne postoje razlike u razlozima preseljenja između ispitanika rođenih u gradu i onih rođenih u selu, tako se s obzirom na naselje rođenja ne razlikuju ni ispitanici koji nisu selili. Među respondentima koji nisu selili, 62,3% je rođeno u selu i 37,7% u gradu (ovi se udjeli neznatno razlikuju od općeg udjela ispitanika rođenih u selu, odnosno u gradu, pa je vjerojatnost da netko neće seliti podjednaka i za one rođene u selu, kao i one rođene u gradu). Smjer kretanja, međutim, gradsko stanovništvo čini pokretljivim, a seosko inertnim.

Podaci u tablici 3. kazuju da dvije trećine ispitanika (69,6%) seoskih naselja nisu selile. U ispitanika iz gradskih naselja situacija je upravo obrnuta: njih je dvije trećine (68,6%) selilo. "Bolji uvjeti života" kao razlog preseljenja (u ovom slučaju: doseljenju!), najzastupljeniji je u oba slučaja, ali dok kod ispitanika doseljenih u grad sasvim

dominira (navelo ga je 71,1% onih koji su doselili), od ispitanika doseljenih u seoska naselja istaklo ga je nešto više od polovice (56,5%). "Udaja/ženidba" razlog je doseljenju svakoga četvrtoga (24,6%) doseljenog ispitanika koji živi u selu (u gradu je takvih 13,7%), a onih koji su u selo doselili zbog "nesigurnosti i prisile" u naselju ranijeg stanovanja bilo je 14,1% (u gradu 11,3%). Dakle, nisu atraktivna samo gradska naselja, već su to i neka seoska naselja. Skoro svaki peti ispitanik koji živi u selu (njih 17,2%) razlogom svog doseljenja naveo je one motive koji su svrstani u grupu "bolji uvjeti života". To su oni ispitanici koji napuštaju za život manje atraktivna seoska naselja (čineći ih tako još manje atraktivnim - što je put za nestanak mnogih sela), a doseljavaju se u seoska naselja koja pružaju povoljnije životne uvjete (čineći ih tako atraktivnim ili još atraktivnijim za stalno stanovanje). Procesi transformacije seoskih naselja su, dakle, dvostruki i po posljedicama sasvim suprotstavljeni. Jedna su seoska naselja obuhvaćena procesom nestanka, a druga rastom, a u nekim slučajevima čak i nastankom!

Tablica 4.
Naselje stanovanja prema državi rođenja ispitanika (u %)

Država rođenja	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Hrvatska	93,4	86,2	89,1
Bosna i Hercegovina	5,2	9,7	7,9
Ostalo	1,4	4,1	3,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Seoska naselja Hrvatske, iako upola manje od gradskih naselja, privlačna su za nastanjivanje stanovništvu i izvan Hrvatske (tablica 4.). Najveći dio doseljenika u seoska i u gradska naselja čine stanovnici Bosne i Hercegovine.

U Bosni i Hercegovini rođen je svaki deseti ispitanik iz gradskih i svaki dvadeseti iz seoskih naselja. Udjel ispitanika koji su se u seoska naselja doselili iz drugih država posve je zanemariv, a u gradskim ih je naseljima 4,1%. U oba je tipa naselja još uvijek veći udjel ispitanika porijeklom, po rođenju svoje rodbine, izvan Hrvatske (tablica 5.). Djedovi po ocu više od jedne petine (22,2%) ispitanika iz gradskih naselja rođeni su izvan Hrvatske. U selima je takvih 10,0% ispitanika. Slično je i s državom rođenja oca, majke i supruge/a. U svim ovim slučajevima, kao i u slučaju države rođenja ispitanika, znatnu većinu čine osobe rođene u Bosni i Hercegovini. Razlika između osoba rođenih u Bosni i Hercegovini i drugim državama znatno je veća u ispitanika iz seoskih nego u onih iz gradskih naselja. U slučaju djeda po ocu, odnos je 8,0% prema 2,0% u seoskim, i 14,7% prema 7,5% u gradskim naseljima. Dakle, stanovnike Hrvatske skoro isključivo, i po njihovoj državi rođenja i po njihovu porijeklu (država rođenja djedova i roditelja), čine oni koji su rođeni u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Udjel ostalih kreće se od 3 do 5% i znatno ih je više u gradskim nego seoskim naseljima. U seoskim naseljima njihov je udjel gotovo zanemariv: kreće se od 1,1 do 2,0%.

Tablica 5.

Naselja stanovanja ispitanika prema državi rođenja njihovih srodnika (u %)

Država rođenja ispitanikovog srodnika	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Djed po ocu			
Hrvatska	90,1	77,9	82,9
Bosna i Hercegovina	8,0	14,7	12,0
Ostale države	2,0	7,5	5,1
Otac			
Hrvatska	90,7	80,0	84,5
Bosna i Hercegovina	7,8	14,0	11,4
Ostale države	1,5	6,0	4,1
Majka			
Hrvatska	91,9	82,1	86,2
Bosna i Hercegovina	7,0	12,2	10,1
Ostale države	1,1	5,7	3,7
Suprug(a)			
Hrvatska	92,2	82,8	86,9
Bosna i Hercegovina	5,9	13,2	10,1
Ostale države	1,9	4,0	3,0

Iz podataka u tablici 5. očito je da su stanovnici seoskih naselja prostorno manje pokretljivi od stanovnika gradova, i to kako u pogledu kretanja unutar Hrvatske tako i u pogledu doseljavanja izvan Hrvatske. Ipak, nisu sva seoska naselja iseljenička - barem neka od njih su i useljjenička. Iseljavanje iz seoskih naselja znatno je veće od useljavanja i u umnogome oblikuje njihovu socijalnu sliku. Istraživanjem dobiveni podaci omogućuju analizu kojom se mogu utvrditi razlike između ispitanika koji su ostali u selu i onih koji su odselili u grad, kao i razliku između autohtonih stanovnika sela i onih koji su doselili, uglavnom iz jednih seoskih u druga seoska naselja. Prije te analize, prikazat ćemo osnovna socijalna obilježja ispitanika: broj članova, porodični sastav domaćinstava, te njihovu školsku spremu, zanimanje i djelatnost.

Tablica 6.

Naselje stanovanja ispitanika prema broju članova domaćinstva (u %)

Broj članova domaćinstva	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
1-2	29,0	31,1	30,2
3-4	36,6	51,5	45,3
5 i više	34,4	17,4	24,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Znatno više ispitanika iz seoskih nego iz gradskih naselja živi, kako prikazuje tablica 6., u većim domaćinstvima, onima s 5 i više članova. Dok među gradskim dominiraju domaćinstva sa 3-4 člana, u seoskim domaćinstvima nema dominantne grupe. Izrazita

većina ispitanika iz grada (preko 80%) živi u domaćinstvima s jednim do četiri člana, a nešto manje ispitanika iz sela (oko 70%) žive u domaćinstvima sa 3 i više članova. Ipak, skoro svako treće seosko domaćinstvo (29,0%) ima tek 1-2 člana. To su uglavnom staračka domaćinstva. U selu se odvijaju, sudeći po ovim podacima, dva procesa: jedan, koji potvrđuje kontinuitet seoskog načina života (mnogobrojna domaćinstva) i, drugi, koji ukazuje na duboke promjene (relativno visok udjel izrazito malobrojnih, za tradicionalno selo netipičnih domaćinstava). O većoj prisutnosti tradicionalnijih oblika porodičnog života među seoskim nego gradskim življem svjedoče i podaci o razvedenim ispitanicima (koji nakon razvoda nisu zasnovali novi bračni odnos) ili koji žive u tzv. izvanbračnoj zajednici. Premda je takvih malo u naseljima oba tipa, ipak ih je u seoskim znatno manje nego u gradskim (2,1% prema 4,9%). Ni način života u selu nije više tradicionalan, tj. ni u selu se više kao dominantni oblici ne prakticiraju djelovanja i ponašanja koja su zatvorena za vanjski (neseljački) svijet i koji prethodne oblike organizacije socijalnog života (u svom zatvorenom svijetu) preuzima kao samorazumljive. Selo se odvojilo od ritualnih i samorazumljivih oblika organizacije socijalnog života, ali je u vlastitoj transformaciji održalo razliku spram tipičnih i dominantnih oblika gradskoga života. Selo nije rezervat tradicionalnih oblika života: ovi su već ranije (nikad i nisu bili potpuno svoji, sasvim odvojeni od okoline, jer je ona uvijek, kao dominantna, nastojala oblikovati selo) dijelom sačuvani, sistematizirani, katalogizirani i pohranjeni u gradske muzeje i slične ustanove. Ali u selu su još uvijek prisutni neki tradicionalni oblici života (s možda u novom kontekstu izmijenjenim funkcijama). Ovi se "ostaci" zatiču u svim segmentima, pa tako i u porodičnom životu seoskog stanovništva. Razlike koje se analizom podataka ustanove između seoskih i gradskih oblika života, ne moraju biti sistematske da bi bile značajne ili zanimljive. Analiza strpljivo skupljenih razlika će na kraju omogućiti cjelovitije uvide i tumačenja. Tako postupamo i s podatkom o razlici između ispitanika iz sela i onih iz grada u njihovu bračnom statusu, s razvedenima ili onima u tzv. izvanbračnoj zajednici. Nesistematske, ali time i ne manje zanimljive razlike između sela i grada postoje i u porodičnom sastavu domaćinstava.

Tablica 7.
Naselje stanovanja prema porodičnom sastavu domaćinstva ispitanika (u %)

Porodični sastav domaćinstva	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Samačko domaćinstvo	8,2	9,1	8,7
Bračni par bez djece u domaćinstvu	16,8	14,1	15,2
Bračni par s neudatom/neoženjenom djecom	33,3	47,3	41,5
Majka ili otac s neudatom/neoženjenom djecom	8,6	10,7	9,9
Bračni par s udatom/oženjenom djecom	10,3	5,0	7,2
Majka ili otac s udatom/oženjenom djecom	10,0	3,8	6,4
Ostala višeporodična domaćinstva	7,6	3,9	5,4
Ostala porodična domaćinstva (žive s ujakom/tetkom/stricem sl.)	5,1	3,9	4,4
Neporodična domaćinstva	0,2	2,2	1,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Iz podataka u tablici 7. vidljivo je da razlike između ispitanika iz sela i onih iz grada nisu sistematske, tj. one nisu prisutne u svim tipovima domaćinstava. Međutim, razlike koje postoje vrlo su zanimljive. U gradskih ispitanika dominantan je tip porodičnog domaćinstva onaj koji se sastoji od bračnog para i neudate, odnosno neoženjene djece, tip koji se uobičajeno naziva nuklearnom porodicom. Takvo je skoro svako drugo gradsko domaćinstvo (47,3%). Kada se njima dodaju samačka domaćinstva i ona koja čini bračni par bez djece u domaćinstvu, vidimo da preko dvije trećine (70,5%) ispitanika iz grada živi u domaćinstvima koja su tipičan proizvod modernog vremena. Ispitanici iz sela, za razliku od ispitanika iz grada, ne žive u nekom tipu domaćinstva koji izrazito prevladava. U selu su najzastupljenija domaćinstva koja se sastoje od bračnog para i neudate, odnosno neoženjene djece, te potpuna ili deficitarna višeporodična domaćinstava (ona u kojima roditelji ili jedan roditelj žive s oženjenom, odnosno udatom djecom, te ostala višeporodična domaćinstava). Prvih je 33,3%, a drugih 33,0%. Ostalo su u selu ponajviše staračka domaćinstva - samci/samice ili ostarjeli bračni parovi. Zapažamo da je u selu još uvijek znatan udjel višeporodičnih domaćinstava (svako treće). Relativno visok udjel višeporodičnih domaćinstava (sastavljenih od najmanje tri generacije), opći je pokazatelj načina života u suvremenom hrvatskom selu: i u području socijalnosti, i u području ekonomskog života. Razlozi su održavanja ovakvih domaćinstava višestruki, ali ipak valja istaći da su ona okvir višestruke solidarnosti i važan organizacijski potporanj u održanju seljačkoga gospodarstva. Međutim, kao dio suvremenog društva, selo ne može, čak i kad bi htjelo, ostati zatvoreno u sebe. Takav "luksuz" moderno mu društvo ne dopušta. Razvoj sela mora biti, kako kaže A. Mendras (1986.), kompatibilan s razvojem čitavog društva. Njegovu integraciju u moderno društvo radikalnije provodi kapitalistička ekonomija nego što to čini socijalizam. "Nema više ni ekonomske autonomije lokalnog kolektiviteta: svaka zanatska radionica vezana je svakom vrstom proizvodnje za nacionalne i internacionalne tokove. S te točke gledišta kapitalistički sistem mnogo radikalnije raščlanjuje strukturu stare seoske i lokalne ekonomije nego što to čini socijalistički sistem istočne Evrope, koji, suprotno tome, seosku ekonomiju institucionalizira u kolhozima i kooperativima" (Mendras, 1986.: 82).

Hrvatsko selo, rekli smo, nije modelirano po zahtjevima centralističkoga socijalističkog sistema, ali u zadnjih pedeset godina nije bilo izloženo ni modernizaciji kapitalističkog tipa. Njegova se modernizacija odvijala više u okviru neke vrste prosvjetiteljskog programa, koji je do izvjesne mjere tolerirao logiku seljačke ekonomije (proizvodnja za potrebe - za održanje domaćinstva) nego u otvorenoj tržišnoj prisili. Kako će seosko stanovništvo odgovoriti na nove zahtjeve integracije ne ovisi samo o njemu. Sposobnost odgovora na nove zahtjeve uveliko će ovisiti o socijalnim, ekonomskim i kulturnim pretpostavkama, ukupnosti korisnih i upotrebljivih resursa kojima raspolaže seosko stanovništvo. Potvrdili smo da su stanovnici seoskih naselja, u odnosu na gradske, znatno inertniji u pogledu prostorne pokretljivosti i da još uvijek u znatnoj mjeri prakticiraju život u višegeneracijskim domaćinstvima, dakle tradicionalnim oblicima porodičnog života. S valjanim se razlozima može pretpostaviti da obje ove značajke smanjuju fleksibilnost, toliko potrebnu i očekivanu u novom okviru orijentacije. Ali pokazalo se i da sela nisu samo iseljenička nego su, mada

manje, i useljenička, a nuklearna porodica (mada ne dominira) načešći tip porodice suvremenoga hrvatskog sela.

Pogledajmo sada kakvi su radni i obrazovni resursi, tj. kakva je školska sprema i od čega žive, kojom se vrstom djelatnosti bave stanovnici sela i stanovnici grada.

Tablica 8.

Naselja stanovanja prema školskoj spremi ispitanika (u%)

Školska sprema	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Nezavršena osnovna škola	36,9	14,2	23,6
Osnovna škola	25,6	19,3	21,9
Zanatska škola (ŠUP)	18,4	18,1	18,2
Srednje škole	16,1	30,7	24,7
Više škole i fakulteti	3,0	17,8	11,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Velike socijalne promjene što su zahvatile hrvatsko selo u vrijeme socijalističke transformacije tek su, što se tiče formalnog obrazovanja, opismenile stanovništvo koje je ostalo živjeti u selu (tablica 8.). Predominantnu skupinu (62,5%) čine ispitanici sa završenom osmogodišnjom školom ili manje od toga. U gradovima je takvih ispitanika skoro upola manje (33,5%). I u selu i u gradu podjednak je udjel ispitanika sa završim zanatskim školama, dok su respondenti sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem znatno zastupljeniji u gradskim nego u seoskim naseljima. Onih sa završenom srednjom školom dva je, a drugih šest puta više u gradovima. Ovakvo obrazovanje seoskog stanovništva upravo odgovara procesu modernizacije, prije svega industrijalizacije, koji se dosad odvijao u Hrvatskoj, a stvara piramidalnu obrazovnu strukturu, s vrlo širokom bazom nekvalificiranoga i polukvalificiranoga radnog stanovništva. U uskoj vezi sa školskom spremom je zanimanje ispitanika (tablica 9.).

Tablica 9.

Naselje stanovanja prema zanimanju ispitanika (u%)

Zanimanje	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Poljoprivrednici	19,3	0,1	8,0
Radnici	25,8	22,8	24,0
Administrativni i srodni radnici	6,8	10,7	9,1
Stručnjaci	2,9	11,7	8,0
Rukovoditelji	1,4	4,9	3,5
Ostala zanimanja	2,1	3,2	2,7
Nezaposleni	8,2	9,4	8,9
Umirovljenici	22,2	26,1	24,5
Domaćice	11,4	11,2	11,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Sve kategorije zanimanja nisu podjednako zastupljene u ispitanika iz sela i onih iz grada. U nekim zanimanjima razlike su male ili sasvim neznatne (radnici, administrativno osoblje, nezaposleni, umirovljenici, domaćice), a u drugim su vrlo velike: u selu su poljoprivrednici, a u gradu stručnjaci i rukovodioci. Ovako motreći, masa stanovništva u selu i gradu prema zanimanju izgleda podosta izjednačena, a da su razlike među njima tek na polovima distribucija. Međutim, svedemo li ispitanike na radnoaktivno stanovništvo i grupiramo li ih u manualna i nemanualna zanimanja, socijalna je slika sasvim drukčija i znatno izoštrjenija. Tada je pored nesvrstanih ispitanika (nezaposlenih i onih koji imaju "ostala zanimanja"), u seoskim naseljima 67,8% ispitanika s manualnim i 16,8% s nemanualnim zanimanjem. U gradskim su naseljima ove razlike znatno manje: u njima je prvih 36,4%, a drugih 43,5%. Izostave li se nezaposleni, tj. uzme li se u obzir samo radnoaktivno stanovništvo koje obavlja neko zanimanje, razlike se još više izoštravaju. Tada je u selima skoro četiri petine ispitanika (77,3%) s manualnim, prema svakom petom ispitaniku (19,1%) s nemanualnim zanimanjem. U gradovima je svaki drugi (51,2%) ispitanik s nemanualnim zanimanjem; onih s manualnim zanimanjem je 42,9%. Seoska su naselja, kako vidimo, još uvijek rezervat pretežno jeftine manualne radne snage. Ali ne treba zanemariti i onaj dio seoskog stanovništva s nemanualnim zanimanjima. Njihovo postojanje već sada značajno povećava socijalnu gustoću seoskog stanovništva, pa prema tome povećava i ukupnu njegovu sposobnost za nove promjene.

Tablica 10.
Naselje stanovanja prema grani djelatnosti ispitanika (u %)

Grana djelatnosti	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Poljoprivreda	29,3	3,4	13,7
Industrija, građevinarstvo i zanatstvo	37,3	38,6	38,1
Promet i veze	5,2	7,6	6,7
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	14,3	21,2	18,5
Obrazovanje, kultura, zdravstvo, socijalna pomoć	6,3	14,7	11,3
Državne službe i financije	7,6	14,4	11,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Podaci o zanimanju ispitanika upućuju da se seosko stanovništvo, barem kada je u pitanju njegova osnovna djelatnost, velikim dijelom odvojilo od poljoprivredne djelatnosti. Podaci o tome u kojim je granama djelatnosti zaposlena (ili bila zaposlena - u slučaju umirovljenika) većina seoskog stanovništva prikazani su u tablici 10.

Ispitanici iz sela i oni iz grada značajno se razlikuju u djelatnostima (zanemarujući poljoprivredu) koje se financiraju iz državnog budžeta (udjel zaposlenih u ustanovama koje se bave financijskom djelatnosti ne remeti ovaj zaključak: u selu ih je 1,3%, a u

gradu 3,3%). Manje od jedne trećine radnoaktivnih ispitanika iz sela (29,0%) po zanimanju su poljoprivrednici (tablica 9.), a toliko ih je i po grani djelatnosti (29,3%) - kad se od ukupnog broja ispitanika odbiju nezaposleni i domaćice. Dakle, osnovna djelatnost više od dvije trećine ispitanika iz sela izvan je poljoprivrede. B. Kayser (1996.: 14) za približno isti vremenski period navodi podatak da je u ruralnim prostorima Francuske bilo 19,8% zaposlenih u poljoprivrednom sektoru. Zbog različitih definicija sela i ruralnog prostora kao i razlika u mjestu zaposlenja, podaci nisu sasvim usporedivi ali, kako u slučaju zaposlenosti u poljoprivredi tako i u drugim granama, oni ukazuju na istovjetan proces: smanjenje zaposlenih u poljoprivredi i prevladavajući udjel zaposlenih u nepoljoprivrednim djelatnostima, prvenstveno u industriji, trgovini i sl. Strukturalno, hrvatska su sela (ne računajući ona koja propadaju), posve na razini modernih seoskih naselja. Kvalitativno gledano, ta velika raznolikost u djelatnosti ne proizvodi raznolikosti istoga ili sličnog stupnja u ukupnom životu seoskog stanovništva. Selo još nije postalo atraktivno mjesto življenja, a još manje rada.

Tablica 11.
Ispitanici rođeni u selu prema školskoj spremi (u %)

Školska sprema	Rođeni u seoskom naselju		Ukupno
	Žive u selu	Žive u gradu	
Nezavršena osnovna škola	39,0	23,6	32,6
Osnovna škola	26,2	23,8	25,2
Zanatska škola (ŠUP)	17,5	16,5	17,1
Srednje škole	14,6	22,1	17,7
Više škole i fakulteti	2,8	13,9	7,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Seoska je socijalna struktura višestruko proizvedena. Pogledajmo kako na nju utječe odseljavanje seoskog stanovništva u gradska naselja i doseljavanje iz drugih naselja.

Razlike u školskoj spremi između ispitanika koji su ostali živjeti u selu i onih koji su se odselili u grad (tablica 11.) slične su razlikama između ispitanika koji žive u selu i gradu (tablica 8.). Podaci pokazuju da ispitanici iz grada koji su rođeni u selu imaju znatno višu školsku spremu od ispitanika rođenih u selu koji su ostali živjeti u njemu. Ne razlikuju se samo u završenoj zanatskoj školi. Najveća razlika je ona koja se odnosi na završenu višu školu ili fakultet. Takvih je među odseljenima skoro pet puta više (13,9 %), nego među onima koji se nisu selili (2,8%). I drugi podaci o ove dvije analitičke grupe pokazuju slične razlike ovima po školskoj spremi. Izgleda da se ispitanici rođeni u selu, koji su odselili u grad, svojim djelovanjem znatno više približavaju onima koji su rođeni u gradu nego što ostaju vjerni svojim seoskim "korigenima". Je li tako i s onima koji se doseljavaju u seoska naselja?

Tablica 12.

Autohtoni i doseljeni ispitanici u selu prema školskoj spremi (u %)

Školska sprema	Seoski stanovnici	
	Autohtoni	Doseljeni
Nezavršena osnovna škola	38,2	34,1
Osnovna škola	26,8	22,8
Zanatska škola (ŠUP)	17,9	19,6
Srednje škole	15,1	18,1
Više škole i fakulteti	2,1	5,1
Ukupno	100,0	100,0

Ranije smo utvrdili značajne razlike u školskoj spremi između ispitanika rođenih u selu koji su ostali živjeti u njemu, i onih koji su napustili selo. Razlike između autohtonih stanovnika sela i onih koji su u selo doselili prema školskoj spremi znatno su manje. Značajna je samo ona u višem/visokom obrazovanju (tablica 12.). Ovu razliku prate i razlike u zanimanjima. Među doseljenima je dvostruko veći udjel stručnjaka i rukovodilaca (6,5% prema 3,3%) i općenito nemanualnih zanimanja. Također valja istaći da je, za razliku od autohtonih, među doseljenicima malo onih kojima je poljoprivreda osnovno zanimanje (23,6% prema 9,4%). Ili, u radnoaktivnom je stanovništvu udjel poljoprivrednika u doseljenih upola manji - 18,7% prema 37,9% u autohtonoga stanovništva. Dakle, iako se doseljavanjem u selo poboljšava socijalna struktura seoskog stanovništva - u smislu njegove diversifikacije, ono još uvijek ne može nadoknaditi gubitke nastale seobom seoskog stanovništva u gradove.

Suvremeno hrvatsko selo tipičan je proizvod industrijske modernizacije. Rezultate tog procesa ilustriraju podaci o broju djece u seoskim bračnim zajednicama, školskoj spremi i zanimanju ispitanika koji pripadaju trima generacijama seoskog stanovništva: najmlađoj, koju čine ispitanici rođeni od 1956. do 1978. godine, srednjoj, rođeni od 1936. do 1955. godine, i najstarijoj koju čine rođeni 1935. godine i ranije.

Tablica 13.

Broj djece u seoskim bračnim zajednicama prema generacijskoj pripadnosti ispitanika (u %)

Broj djece u bračnoj zajednici	Godina rođenja ispitanika		
	1956.-1978.	1936.-1955.	Do 1935.
1-3	74,2	43,9	38,4
4-6	20,3	37,9	36,8
7 i više	5,5	18,2	24,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Mlađi ispitanici, oni do 40 godina, kao djeca živjeli su u posve drukčijim porodičnim prilikama od ispitanika starijih od 60 godina (tablica 13.). Njih 74,2% ima najviše dvoje braće/sestara, a najstarijih ispitanika 38,4%. Iza ovih su razlika krucijalne ekonomske i kulturne promjene koje su zahvatile hrvatsko selo; one su u neposrednoj vezi s obrazovnom razinom i zanimanjem mladih, danas najaktivnijih stanovnika

sela. Mlađi su po zanimanju najčešće radnici (44,2 %), među njima je više administrativnih i srodnih radnika nego poljoprivrednika (12,4% prema 9,6%), a 6,3% ih je stručnjaka i rukovodilaca. Najviše ih je i nezaposlenih (17,9%). Udjel poljoprivrednika u ovim trima generacijama smanjuje se od najstarije prema najmlađoj, u skoro istim razmacima. U najstarijoj generaciji iznosi 31,2%, u srednjoj 21,3%, a u najmlađoj 9,6%. To je skoro dovršetak procesa kojega je sasvim jasno već sedamdesetih godina prikazao V. Puljiz (1977.). Ne radi se, dakle, samo o smanjenju seoskog stanovništva (preseljenjem u gradove) već i o smanjenju poljoprivrednog stanovništva u samom selu. Egzodus poljoprivrednika brži je i radikalniji proces od egzodusa seoskog stanovništva. Samim time je, motreći iz druge perspektive, proces industrijalizacije bio brži od procesa urbanizacije, ako se pod ovim drugim razumijeva proces povećanja gradskog stanovništva. Ako se pak pod njim razumijeva kompleksan društveni preobražaj, onda je i seosko stanovništvo, u svim dimenzijama svoga društvenog života, zahvaćeno tim procesom. Međutim, iz ranije prikazanih podataka ustanovili smo da se seosko stanovništvo po nizu obilježja još uvijek znatno razlikuje od gradskog. Hoće li se ove razlike i dalje održavati, uveliko ovisi o tome kako će se hrvatsko društvo u cjelini integrirati u globalne procese. Različiti tipovi integracija, naime, različito vrednuju pojedine resurse kojima raspolaže određeno društvo. A onda ih se, iz toga vrednovanja, organizira i oblikuje prema vlastitim, određenom tipu integracije imanentnim svrhama. Mlađi ispitanici iz sela, oni koji imaju od 18 do 40 godina, u očekivanom procesu globalne integracije nisu bez ikakvih izgleda. Njihova obrazovna struktura u kombinaciji s drugim resursima, podloga je za mogući fleksibilniji odnos prema zahtjevima okoline, tj. ona im pruža mogućnost uspješnije i aktivnije prilagodbe nego što je to bilo u slučaju njihovih očeva i djedova. Podaci o školskoj spremi ispitanika iz sela prikazani su u tablici 14.

Tablica 14.

Školska sprema seoskih ispitanika različite generacijske pripadnosti (u %)

Školska sprema	Godina rođenja ispitanika		
	1956.-1978.	1936.-1955.	Do 1935.
Nezavršena osnovna škola	8,5	38,9	76,5
Osnovna škola	30,8	27,4	15,8
Zanatska škola (ŠUP)	25,3	21,6	4,5
Srednje škole	31,3	8,4	2,8
Više škole i fakulteti	4,1	3,7	0,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0

U tablici 14. vide se izrazito velike razlike između ispitanika najmlađe generacije i ostalih, a posebno spram pripadnika najstarije generacije. U najmlađoj generaciji dominiraju oni sa srednjim obrazovanjem (zanatske i srednje škole završilo ih je 56,6%), u srednjoj oni s osnovnim obrazovanjem (nezavršena osmogodišnja škola i osmogodišnja škola - 66,3%), a u najstarijoj oni s nepotpunim osmogodišnjim obrazovanjem (manji broj bez ikakve škole i najčešće završena tek 3-4 razreda osnovne škole - 76,5%). Ipak se primjećuje da je i najmlađa generacija seoskog

stanovništva insuficijentna u višem i visokoškolskom obrazovanju. I njihovi visokoobrazovani vršnjaci, kao i oni u prethodnom razdoblju, nakon završetka školovanja napuštaju seosku sredinu. U značajnijoj mjeri selo se još uvijek ne prepoznaje kao socijalna sredina u kojoj mogu živjeti (a i raditi) osobe sa zanimanjima za koja je potrebno visokoškolsko obrazovanje. Selo se, međutim, već sada, ukoliko pažnju usmjerimo na najmlađu radnoaktivnu generaciju, ne prepoznaje pomoću tradicionalno zadanih matrica. Ne samo da je sintagma "selo i poljoprivreda" prošlost hrvatskog sela, nego se, kako vidimo, isto događa i sa selom kao "rezervatom" nekvalificirane i polukvalificirane (jeftine) radne snage.

Sumirajmo rezultate analize.

Struktura seoskog i gradskog stanovništva, s obzirom na njihovu autohtonost, uveliko se razlikuje. Ispitanici koji žive u selu manje su prostorno pokretljivi od onih iz grada. U razmjeni s gradskim naseljima, seoska naselja trpe velike gubitke. Tek svaki dvadeseti stanovnik sela rođen je u gradu, a skoro svaki drugi stanovnik grada rođen je u selu. "Bolji uvjeti života" su glavni razlog preseljenju: za one iz sela, ti uvjeti se nalaze u gradovima, za one iz manjih gradova u većim gradovima. Metropolizacija se odvija i na nacionalnoj, i na regionalnoj razini. U sela se znatno rjeđe nego u gradove doseljavaju stanovnici rođeni izvan Hrvatske, a posebno doseljenici koji nisu rođeni u Bosni i Hercegovini. Oni koji su rođeni u Bosni i Hercegovini, a još više oni koji su porijeklom (po djedu, ocu, majci) iz Bosne i Hercegovine sasvim dominiraju u doseljeničkoj skupini. Usprkos općenito niskoj razini atraktivnosti, neka seoska naselja uspijevaju biti ne samo iseljenička već i useljenička. Većina doseljenika koji u njih dolaze je iz manje atraktivnih seoskih naselja.

Struktura seoskih domaćinstava ukazuje na različite, pa i proturječne procese u suvremenom hrvatskom selu. Dok u gradskim naseljima dominiraju domaćinstva s modernom, tzv. nuklearnom porodicom, u seoskim je naseljima njihov udjel skoro podjednak udjelu onih s višeporodičnim ili višegeneracijskim sastavom (otuda je u njih i veći udjel domaćinstava s 5 i više članova). Trećina seoskih domaćinstava još uvijek održava strukturu koja se smatra svojstvenom tzv. tradicionalnom selu. Mada nisu moderna, ta domaćinstva, nisu i disfunkcionalna. Njihovo postojanje je zapravo i njihovo opravdanje: ona svoj racionalitet nalaze u načinu funkcioniranja seoskog domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom.

Poljoprivredu kao osnovnu djelatnost seosko je stanovništvo već uveliko napustilo. Osnovne izvore prihoda ima u nepoljoprivrednim djelatnostima. Pritom se najčešće radi o radničkim zanimanjima. Među radnoaktivnim ispitanicima iz sela, za razliku od onih iz grada, sasvim prevladavaju manualna zanimanja. Dvije trećine ih radi u industriji, građevinarstvu i zanatstvu, te u poljoprivredi. Valja, međutim, istaći, a što je u ispitivanju mogućnosti daljnje transformacije hrvatskog sela odlučujuće, da druge djelatnosti nisu baš sasvim nezastupljene među seoskim stanovništvom: to je onaj dio stanovništva koji ima, zbog svoje više školske spreme i složenosti poslova

koje obavlja, veće mogućnosti prilagodbe na zahtjeve novog okvira orijentacije. Doduše, seosko je stanovništvo najinsuficijentnije u osobama više ili visoke naobrazbe. To vrijedi čak i za njegovu najmlađu generaciju. Izgleda da se ovaj resurs, odlučujući za funkcioniranje modernog društva, još uvijek ne namjerava nastaniti u selu: ispitanici rođeni u selu koji su stekli više ili visoko obrazovanje, u pravilu, odlaze u grad. Ipak, na temelju usporedbe obrazovne strukture ukupnoga odrasloga seoskog stanovništva i njegove najmlađe radnoaktivne generacije, može se zaključiti da se u tom pogledu u selu već zbilja odlučujuća promjena. Selo, kada se promatra kroz obilježja njegove najmlađe radnoaktivne generacije, nije više izvor nepismenosti i polupismenosti, jeftine industrijske nekvalificirane i polukvalificirane radne snage. Ono je već sad osposobljeno za organiziranje i obavljanje složenijih poslova. Pitanje je samo hoće li te sposobnosti biti i iskorištene.

3. Statusna obilježja

Izložena analiza socijalne strukture sela zasnivala se na nekim općim obilježjima: prostornoj pokretljivosti, veličini i porodičnom sastavu domaćinstva, zanimanju, grani djelatnosti i stupnju obrazovanja ispitanika. Cilj je analize bio utvrditi kakva je distribucija ovih obilježja u seoskim i gradskim naseljima, pri čemu se sama obilježja tretiraju općim uvjetima ili općim resursima o kojima ovisi stupanj sposobnosti određenog stanovništva da participira u promjenama koje su zadane novim okvirom orijentacije. U daljnjoj analizi bit će riječi o posebnim obilježjima na temelju kojih je moguće steći uvid u socijalnu strukturu seoskog stanovništva, a na osnovi imovinskoga, političkog i radnog statusa. Sva tri statusa ispitanika (i njihova distribucija u seoskim naseljima) uveliko ovise o statusu kojega su imali u prethodnom, socijalističkom poretku, pa se ovdje i sva njihova obilježja (bilo da se radi o povoljnijem položaju u socijalističkom sistemu, onome što se naziva "kulturnim kapitalom porodice" i sl.) tretiraju kao potencijalno korisni resursi (Lazić, 2000.; Sekulić, 2000.). Kao i u dosadašnjoj analizi, usporedit ćemo podatke za ispitanike iz sela i one iz grada.

Tablica 15.
Posjedovanje obradivog zemljišta prema naselju stanovanja ispitanika (u %)

Obradivo zemljište	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Ne posjeduju	31,3	88,5	64,9
Do 3,0 ha	48,6	9,3	25,6
3,1 ha i više	20,1	2,2	9,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Seosko je stanovništvo, kako se vidi iz podataka u tablici 15., skoro isključivi posjednik privatnoga obradivog zemljišta. Tek svaki deseti ispitanik (domaćinstvo) iz grada posjeduje obradivo zemljište, u kome sasvim prevladava mali posjed (do 3,0 ha).

Ali čak ni skoro svako treće (31,3%) seosko domaćinstvo ne posjeduje obradivo zemljište. Među seoskim domaćinstvima koja imaju obradivo zemljište prevladavaju ona koja imaju do 3,0 ha. Njih je oko dvije trećine ili 70,8%. Tek svako treće (29,2%) seosko domaćinstvo ima posjed veći od 3 ha. Ovaj se udjel znatno povećava u slučaju kada je u domaćinstvu barem jedan poljoprivrednik. Iz prikazanih podataka vidimo da skoro dvije trećine (64,9%) ispitanika (domaćinstava) ne posjeduju obradive površine, iako ih je toliko (dvije trećine) rođeno u selu. Tradicionalna je vezanost stanovništva Hrvatske za zemlju, dakle, uveliko prekinuta. Distribucija ovoga značajnog resursa sasvim je u korist seoskog stanovništva, pa se tako u selu nalazi i najbrojnija grupa privatnih poduzetnika u Hrvatskoj.

Tablica 16.
Posjedovanje dionica prema naselju stanovanja ispitanika (u %)

Posjedovanje dionica	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Ne posjeduje	89,4	86,1	87,5
Posjeduje, svoga poduzeća	8,2	10,3	9,4
Posjeduje, svoga i drugog poduzeća	2,4	3,6	3,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Ispitanici iz sela i iz grada skoro se ne razlikuju u posjedovanju dionica (tablica 16): podjednako ih malo bivših samoupravljača ima. Kasnije ćemo vidjeti da se razlike u posjedovanju dionica formiraju na drukčijoj socijalnoj osnovi, slično onima koje postoje između ispitanika s obzirom na to štede li novac ili ga investiraju (tablica 17.).

Tablica 17.
Štednja novca i investiranje prema naselju stanovanja (u %)

Štede, investiraju	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Ne štede i ne investiraju	89,5	85,6	87,2
Investiraju	3,4	4,7	4,2
Štede	7,1	9,7	8,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Ispitanici iz sela i iz grada značajnije se ne razlikuju ni po štednji novca ni po investiranju: u selu je takvih tek 10,5%, a u gradu 14,4%. U obje skupine duplo je više štediša od investitora. Ispitanici rođeni u selu koji su ostali u njemu, i oni koji su odselili u grad, malo se ili skoro nikako ne razlikuju u posjedovanju dionica, novčanog štednji i investiranju. Razlike odgovaraju utvrđenim distribucijama ispitanika iz sela i iz grada. Vidjet ćemo da raspodjela tih resursa, koji uveliko određuju imovinski status pojedinaca i njihovih domaćinstava (posjedovanje obradivog zemljišta, s jedne, te posjedovanje dionica, štednja i investiranje, s druge strane), zavisi o tome kojoj društvenoj grupi ispitanik pripada.

Razlikuje li se seosko stanovništvo, s obzirom na neka opća obilježja, u posjedovanju dionica, te novčanoj štednji i investicijama? Pogledajmo rezultate.

Tablica 18.

Posjedovanje dionica, štednja i investiranje prema dobi ispitanika sa sela (u %)

	Dob ispitanika		
	do 40 godina	41-60 godina	61 godina i više
Posjedovanje dionica			
Svoga poduzeća	9,1	12,2	2,0
Svoga i drugog poduzeća	4,7	1,7	-
Štednja, investiranje			
Investiraju	6,9	1,7	0,4
Štede	12,1	4,7	2,4

Iz podataka u tablici 18. vidi se da posjedovanje dionica (drugog poduzeća), te investiranje i štednja uveliko ovise o dobi ispitanika iz sela. Najmlađi posjeduju dionice drugoga poduzeća i znatno ih više od drugih šteti i investira. Udjel najmlađih među ispitanicima koji investiraju je 80,6%, a među onima koji štede 68,8%, dakle, u oba slučaja znatno iznad njihova udjela u uzorku (40,1%). Dionice više od drugih posjeduju ispitanici sa srednjom školom (14,4%), a ispred njih su oni koji imaju zanatsku školu (18,6%), te višu školu ili fakultet (18,5%). Slično je i u štednji novca i investiranju. Natprosječno investiraju, i to sa skoro istim udjelima (6,0%, 6,8% i 7,4%), ispitanici koji su završili zanatske, srednje, te više škole i fakultete. U štednji se ističu oni koji imaju srednju školu (14,4%), a posebno oni sa završenom višom školom i fakultetom (18,5%). Po ovim obilježjima (dionice, štednja, investiranje) seosko se stanovništvo ne razlikuje od gradskog, ali se značajno razlikuje unutar sebe po nekim općim obilježjima.

Pogledajmo sada postoje li razlike između ispitanika iz sela i onih iz grada u njihovu političkom statusu. To ćemo mjeriti njihovim nekadašnjim članstvom u Savezu komunista i članstvom u političkim strankama u vrijeme anketiranja (tablice 19. i 20.).

Tablica 19.

Članstvo u Savezu komunista prema naselju stanovanja (u %)

Članstvo u SK	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Nikada nije bio/la član	92,1	84,2	87,4
Bio/la je član	7,9	15,8	12,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Dvostruko je više ispitanika iz grada nego iz sela bilo u članstvu Saveza komunista (tablica 19.), ali takva razlika ne postoji s obzirom na članstvo u političkim strankama (tablica 20.).

Tablica 20.

Članstvo u političkim strankama prema naselju stanovanja (u %)

Članstvo u političkim strankama	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Nije član	90,2	93,9	92,4
Član HDZ	6,8	4,6	5,5
Član ostalih političkih stranaka	3,0	1,5	2,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Uspoređujući podatke prikazane u tablicama 19. i 20. može se primijetiti da se udjeli ispitanika koji su bili članovi Saveza komunista i onih koji su članovi političkih stranaka u selima vrlo malo razlikuju: prvih je bilo 7,9%, a drugih je 9,8%. To, međutim, nije slučaj u ispitanika iz grada. Dok ih je u članstvu Savezu komunista bilo 15,8%, u političkim ih je strankama svega 6,1%. Razlika je još veća usporede li se ispitanici koji su napustili selo i oni koji su ostali u selu. Prvih je u Savezu komunista bilo 19,2%, a drugih 7,7%. Nešto su manji udjeli u članstvu sadašnjih političkih stranaka ispitanika iz grada i onih koji su iz sela doselili u grad nego ispitanika koji žive u selu. Izgleda da je socijalistički sistem sebi osiguravao širu političku bazu, te da je ona bila znatno više u gradovima nego u selima. Sudeći prema ovim podacima, u selu je nešto veća bliskost s političkim promjenama nego što je to u gradu. Ovo, međutim, valja podvrći daljnjoj analizi. Prije svega trebalo bi steći uvid u to kako su političke promjene prihvaćene, odnosno interpretirane i doživljene. To nije bio problem u ovom istraživanju. Nas je prije svega interesirala veza između političkoga (članstvo u političkim strankama) i radnoga statusa, tj. u kojoj se mjeri politički status može tretirati kao koristan resurs za napredovanje u radnoj karijeri. U daljnjoj ćemo analizi pažnju upravo i posvetiti radnom statusu i njegovim vezama s drugim obilježjima ispitanika.

Tablica 21.

Radni status ispitanika prema naselju stanovanja (u %)

Radni status	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Posloprimci	62,8	88,3	77,2
Samostalno obavlja djelatnost (obrt, trgovina i sl.)	1,9	4,3	3,3
Poljoprivrednici	33,1	0,1	14,4
Poslodavci (privreda)	2,3	7,2	5,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Seosko je radnoaktivno stanovništvo u odnosu na gradsko znatno nezavisnije u svome ekonomskom položaju. U selu je više od tri puta onih čija ekonomska aktivnost

ne zavisi neposredno o drugima. Ako je privatno vlasništvo i poduzetništvo koje se na njemu zasniva uvjet za uspješnu transformaciju tzv. društava u tranziciji, onda hrvatsko selo za to ima znatno povoljnije uvjete od grada. Ono to ima zahvaljujući svojim seljacima, a ne drugim socijalnim grupama u selu. Ovih drugih je, koji samostalno obavljaju neku nepoljoprivrednu djelatnost (proizvodno i uslužno zanatstvo, trgovina, ugostiteljstvo i sl.) ili su poduzetnici-poslodavci (tj. zapošljavaju radnike izvan vlastitog domaćinstva), skoro tri puta manje nego u gradu. Otud je startna pozicija hrvatskog sela u odnosu na sela većine bivših realsocijalističkih zemalja znatno povoljnija. Ova druga su tek na početku procesa stvaranja privatnoga seljačkog gospodarstva. Prema jednoj anketi provedenoj u Češkoj na samom početku perioda tranzicije, u selu je bilo svega 2,7% privatnih poljoprivrednika, a 45,7% onih u poljoprivrednim kooperativama i 13,0% na državnim poljoprivrednim gospodarstvima (Hudečkova i Lošt'ák, 1992.). U Rusiji, deset godina nakon proglašenja dekolektivizacije, samo 5% poljoprivrednika živi na privatnom gospodarstvu (Shanin, 2000.). Dok se, dakle, u većini postsocijalističkih zemalja sporo i s velikim teškoćama formiraju seljačka gospodarstva, u Hrvatskoj se pred seosko stanovništvo postavljaju posve drugi problemi: kako postojeća seljačka gospodarstva osposobiti za efikasniju proizvodnju, odnosno integraciju u otvoreni proizvodni i trgovački proces globalizacije, te kako seoska naselja učiniti privlačnima i za stanovanje i za rad. Iako su, iz perspektive vlasničke strukture, stanovnici sela u povoljnijem položaju od onih iz grada, ipak je grad, zbog svoje znatno veće socijalne gustoće, a to znači i veće pokretljivosti i fleksibilnosti (što je i temeljni zahtjev neoliberalnog procesa globalizacije), sposobniji u prilagođavanju novom okviru orijentacije. Tako se među radnoaktivnim ispitanicima koji su rođeni u selu a žive u gradu, iako im je vlasnička struktura znatno nepovoljnija od onih koji su ostali živjeti u selu (jer su u 92% slučajeva posloprimci), može očekivati viši stupanj participacije u suvremenim promjenama. U odnosu na one koji su ostali u selu ovi se tri puta više pojavljuju u svojstvu poduzetnika - poslodavca. (Među doseljenicima, u odnosu na autohtone seljane, manje je poljoprivrednika a više posloprimaca.) Međutim, sama promjena vlasničke strukture (privatizacija) po sebi ne jamči uspješnu prilagodbu. Inertnost djelovanja može biti karakteristika i privatnog vlasništva. Seljaštvo se dugo vremena (mada se stalno mijenjalo i prilagođavalo vanjskim zahtjevima a braneći svoju samostalnost) služilo dvostrukom racionalnošću: onom koja je dolazila izvana i koja ga je tjerala na ciljno-racionalno ekonomsko ponašanje, i onom koja mu je nalagala održanje njegove porodične zajednice, a koja u sebi nije kao temeljni motiv sadržavala dobit. Zato u seljačkoj ekonomiji nikada do kraja i nije izvedena kalkulacija u čisto ekonomskim kategorijama, jer se samo neke od njih (koje su vanjskog porijekla) mogu prikazati u čisto ekonomskim veličinama. Ne samo zbog ovoga, ali i zbog ovoga, ne može se očekivati da će povoljnija vlasnička struktura u selu proizvesti i bolje efekte (mjerene kriterijima sistema koji se tek uspostavlja).

Kakve razlike postoje među samim radnoaktivnim ispitanicima u selu, a prema obilježjima koja su dosad analizirana? Kao i u ranijim slučajevima, valja istaći da su najmlađi ispitanici (oni do 40 godina) zastupljeniji među onima koji samostalno obavljaju djelatnost (70,0%) i još više među poslodavcima (83,3%). U poljoprivrednika

je obrnuto: njih je najmanje u grupi ispitanika do 40 godina (20,0%), a najviše u grupi ispitanika s više od 60 godina života (44,0). Posloprimci su slični onima koji samostalno obavljaju djelatnost i među njima je najmlađih 67,2%. Dakle, poljoprivrednici su po ovom obilježju na jednoj, a svi ostali na drugoj strani. Starenje poljoprivrednika i sve manji broj mladih koji ih nasljeđuje nije značajka samo hrvatske poljoprivrede, ali je ovo jedan od najznačajnijih problema s kojim se susreće hrvatsko seljaštvo u periodu tranzicije. Poznato je da poljoprivredna gospodarstva sa starijim poljoprivrednicima znatno manje ulažu i unapređuju proizvodnju od onih koja imaju mlade poljoprivrednike. Kada je riječ o školskoj spremi, onda valja istaći da među poljoprivrednicima dominiraju oni s nezavršenom osmogodišnjom školom (66,9%), među onima koji samostalno obavljaju djelatnost najviše je onih koji imaju zanatsku školu (60,0%), a među poslodavcima je najviše onih koji su završili neku srednju školu (66,7%). Posloprimci nemaju neku prevladavajuću školsku spremu. Distribucija ovog obilježja u njih je dosta normalizirana. Zanimljivo je da samo među njima ima onih koji su završili višu školu ili fakultet (takvih je 7,2%). Zamisao o nekom poduzetništvu ovima izgleda još nije bliska. Znači li to da je u onih osoba koje već relativno dobro stoje (a to su u selu osobe sa završenom višom školom i fakultetom), smanjena spremnost na promjenu i iskušavanje nečeg novoga?

Osim poljoprivrednika, obradivo zemljište posjeduju i ispitanici ostalih radnih statusa. Najmanje je takvih među poslodavcima (33,4% i to isključivo površine do 3,0 ha). Između posloprimaca i onih koji samostalno obavljaju djelatnost razlike su beznačajne. Ukupno 56,0% nepoljoprivrednika posjeduje obradivo zemljište, neki i više od 3 ha: 17,1% posloprimaca i 10,0% onih koji samostalno obavljaju djelatnost. Poljoprivrednici žive u domaćinstvima koja u 27,4% slučajeva imaju do 3 ha obradivih površina, 38,3% ih ima obradive površine između 3,1 i 5 ha, a 34,3% površine veće od 5 ha. Malen zemljišni posjed već je tradicionalan problem i hrvatskog sela i hrvatske poljoprivrede. Usitnjavanje posjeda jedan je od razloga stalnog i brzog smanjenja poljoprivrednika u selu i, s druge strane, povećanja tzv. seljaka-radnika. Istraživanja su pokazala da ova promjena pod izvjesnim uvjetima ne mora ni za selo ni za poljoprivrednu proizvodnju imati loše efekte. (Poznato je još iz 80-ih godina koliko su važnost u Mađarskoj u poljoprivrednoj ponudi imali upravo seljaci-radnici, ili točnije stanovnici sela koji su proizvodnju organizirali na svojim okućnicama - Elek, 1991.) Dapače, uz odgovarajuća moderna sredstva i organizaciju rada, ova promjena može čak stimulativno djelovati na poljoprivrednu proizvodnju, jer se u nekim slučajevima prihvati ostvareni izvan gospodarstva ulažu u modernizaciju proizvodnje. Ova pojava, karakteristična i za druge zemlje, postala je već strukturalno obilježje hrvatskoga sela (Cvjetičanin, Defilippis, Dilić, et al., 1980.).

Kada je riječ o posjedovanju dionica, razumljivo je što su razlike u korist posloprimaca (malih dioničara): 16,9% ih ima dionice svoga, a samo 3,0% i dionice drugoga poduzeća. Privatnici imaju isključivo dionice koje su kupili. Poljoprivrednici (10,3%), a za njima posloprimci (13,8%), najmanje investiraju i štede novac. Najviše investiraju, što je opet razumljivo, oni koji samostalno obavljaju djelatnost, te poslodavci (takvih je 30,0%, odnosno 25,0%).

U Savezu komunista bili su posloprimci (10,8%) i poslodavci (8,3%), svega 2,9% poljoprivrednika i nijedan pojedinac koji samostalno obavlja djelatnost. U članstvu političkih stranaka najzastupljeniji su poslodavci (41,7%) i poljoprivrednici (14,3%), a ostalih je oko 10%. Poslodavci su skoro isključivo članovi Hrvatske demokratske zajednice. Je li im članstvo u vladajućoj stranci bilo potrebno kako bi mogli obavljati poduzetničke djelatnosti?

Što se može zaključiti iz analize radnog statusa? Ponajprije, privatno je poduzetništvo češće u selu nego u gradu. Ta je prisutnost, međutim, više privid nego stvarnost, jer u njoj dominira seljačka poljoprivreda, s relativno malim zemljišnim posjedom, s malim investicijama u gospodarstvo, s izrazito lošom školskom spremom većine poljoprivrednika i s vrlo malo mladih poljoprivrednika. Takva poljoprivreda, makoliko bila privatna, teško može biti dinamična i teško se može smatrati osnovicom razvoja seoskih naselja. Za većinu seoskog stanovništva poljoprivreda je već sada, po važnosti za njihov život, sekundarna djelatnost. Samo bi se jedan manji broj gospodarstava, u stimulativnim uvjetima, mogao oblikovati i reproducirati kao poduzetničko-proizvodni pogon. Velika većina onih koji se bave, i još više onih koji će se poljoprivrednom proizvodnjom baviti, jesu i bit će tzv. radnici seljaci. To nužno ne znači da ta proizvodnja mora biti i neuspješna, niti s individualnog, a niti s nacionalnog stajališta. Zasad možemo reći da ovaj velik resurs nije osnova ikakvoga poduzetničkog elana. Taj se elan, iako početan, nazire u ispitanika najmlađe dobi: oni investiraju, oni postaju poduzetnicima. Tek ćemo kasnije doznati (zasad se o tome ne može pouzdano ništa reći) je li njihovo relativno masovno učlanjenje u vladajuću stranku (HDZ) bio put kojim se nastojalo postići ekonomske efekte, ili način kojim se nastojalo zaštititi vlastiti projekt. Ali dok ne ojačaju i dok se ne umnože, pa čak i poslije toga, život će u selu najviše ovisiti i njega će najviše oblikovati ona grupacija koja najveći dio svojih sredstava za život ostvaruje u statusu posloprimca. Njihov najveći resurs, kada je riječ o najmlađoj radnoaktivnoj generaciji, jest njihovo za seoske prilike sasvim solidno školsko obrazovanje, te radne vještine koje su stekli.

Razmotrimo jesu li ispitanicima neki položaji u socijalizmu poslužili za napredovanje u izmijenjenim društvenim prilikama, i jesu li im "porodični kulturni kapitali" omogućili prodor u grupaciju poduzetnika? To ćemo ispitati dovodeći u vezu sadašnji radni status ispitanika s njegovim radnim mjestom 1989. godine, te radnim mjestom njegova oca i djeda po ocu.

Sve grupacije ispitanika po radnom statusu najviše su se regrutirale iz grupe poljoprivrednika, kada je riječ o ispitanikovu djedu (po ocu). Djeda-poljoprivrednika ima 70,0% onih koji samostalno obavljaju djelatnost, 73,0% posloprimaca, 83,7% poslodavaca i 95,3% poljoprivrednika. Ova se uniformnost bitno smanjuje u slučaju radnog mjesta ispitanikova oca. Ispitanici koji obavljaju samostalnu djelatnost i posloprimci nemaju neku dominantnu grupu iz koje se regrutiraju: prvima su očevi najčešće bili poljoprivrednici (30,0%) i KV/VKV radnici (30,0%), a drugima poljoprivrednici (26,0%), NKV/PKV radnici (31,5%) i KV/VKV radnici (29,7%). Očevi

poslodavaca najčešće su bili NKV/PKV radnici (50,0%), a očevi poljoprivrednika bili su poljoprivrednici (80,3%). U generaciji djedova sasvim su dominirali poljoprivrednici, u generaciji očeva poljoprivrednici, nekvalificirani i kvalificirani radnici, a u ispitanikovom naraštaju ovima treba (uz smanjenje udjela poljoprivrednika i nekvalificiranih radnika) dodati i razne druge djelatnosti. Ova se promjena u strukturi djelatnosti seoskog stanovništva Hrvatske desila za nepunih 50 godina. Razvoj hrvatskoga sela je u tom pogledu, s izvjesnim zakašnjenjem, bio samo dio razvoja evropskoga sela. U Francuskoj je 70-ih godina slijed djelatnosti po generacijama bio donekle sličan ovome. Tih je godina u francuskom selu sin najčešće bio ili radnik ili je pripadao raznom osoblju, njegov je otac imao slične karakteristike, a djed je bio radnik ili poljoprivrednik (Mendras et Forsé, 1991.), baš kao što je danas otac našega ispitanika. Ni jedna se grupa, osim poljoprivrednika za koju je inače karakterističan visok stupanj samoregrutacije, ne regrutira koristeći neke posebne porodične resurse, koji bi od socijalizma bili onemogućeni i koji bi se njegovim padom mogli aktivirati. Osnovica iz koje se svi oni regrutiraju jest radničko-poljoprivredna. Promjena u socijalnoj strukturi hrvatskog društva razvidna je iz podataka u tablici 22.

Tablica 22.

Djelatnost ispitanika muškog spola, njegovog djeda (po ocu) i oca prema naselju stanovanja ispitanika (u %)

Vrsta djelatnosti	Naselje stanovanja ispitanika					
	Selo			Grad		
	Djed	Otac	Ispitanik	Djed	Otac	Ispitanik
Poljoprivrednik	80,0	50,0	27,6	62,8	22,9	0,1
NKV/PKV radnik	10,6	23,5	23,6	10,8	17,1	17,9
KV/VKV radnik	3,1	16,9	27,6	10,3	24,1	24,6
Službenik, tehničar	1,2	2,7	7,6	3,8	11,3	15,9
Poslovođa	0,2	0,5	4,0	0,5	5,5	7,7
Samostalno obavlja djelatnost	4,7	3,9	3,3	8,7	6,7	5,0
Stručnjaci	0,2	1,8	4,3	2,6	8,8	20,6
Rukovoditelji	-	0,7	1,9	0,3	3,7	8,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Iz podataka u tablici 22. posve je jasno da se kroz tri zadnje generacije u Hrvatskoj zbilila radikalna promjena društvene strukture. Od predominantno seljačko-poljoprivrednog društva u generaciji djedova, hrvatsko je društvo u generaciji sinova dobilo tipičnu strukturu relativno razvijenoga industrijskog društva. U toj se strukturi krije i najveći resurs kojim Hrvatska raspolaže. U tablici su, također, očite razlike između muških ispitanika iz sela i onih iz grada. One nisu takvih razmjera da bi se radilo o sistematskoj razlici, o tome da se seoska i gradska naselja reproduciraju na dva zasebna načina. U odnosu na gradska, seoska su naselja posebno deficitarna ispitanicima koji u društvenoj hijerarhiji imaju više položaje (rukovoditelji i stručnjaci). Ali i bez njihovog većeg udjela, najmlađa radnoaktivna generacija seoskog stanovništva osigurava (pod povoljnim razvojnim uvjetima) raznovrsnu razvojnu perspektivu.

A što reći o vezi ispitanikova radnog statusa i njegova radnog mjesta 1989. godine (zadnje godine socijalizma u Hrvatskoj), tj. o tome jesu li ispitanici korisne resurse ostvarene u socijalizmu uspjeli, u novim okolnostima, konvertirati u poduzetnički status? Analiza grupe privatnih poduzetnika (Sekulić i Šporer, 2000.) zasnovana na podacima ovoga istraživanja, pokazuje da ne postoji neki striktno određen resurs koji bi se po stanovitom ekskluzivnom pravu konvertirao u poduzetnički status. To nisu samo socijalističke političke i privredne elite, niti sitni privatnici iz socijalizma, već i mnogi drugi koji su svoja stečena znanja, iskustva, veze, poznanstva i slično uspjeli organizirati i pretvoriti u poduzetnički projekt. Kada bi se pravio neki rang onih koji su svoje korisne resurse konvertirali u poduzetnički status, on bi započinjao onima koji su u socijalizmu obavljali samostalnu djelatnost (obrtnici, trgovci itd.), nastavljao se poslovođaма i rukovoditeljima, a završio stručnjacima, službenicima i tehničarima, te KV i VKV-radnicima. Značajna je razlika između prve tri i druge tri grupe. Kada se ovo primijeni na selo onda to, a s obzirom na socijalnu strukturu sela, znači da su u ovoj promjeni najviše sudjelovali oni koji su u socijalizmu obavljali samostalnu djelatnost. Međutim, općenito je vrlo malo ispitanika iz sela koji su ušli u takve životne projekte, pa je otuda analiza njihovih resursa *de facto* analiza njihovih sposobnosti prilagodbe novom okviru orijentacije.

4. Zaključak

Analiza društvene strukture i pokretljivosti seoskog stanovništva Hrvatske temelji se na podacima prikupljenim metodom ankete na reprezentativnom uzorku odraslih stanovnika. Podaci su prikupljeni 1996./97. godine od 2.202 ispitanika (907 iz seoskih i 1.295 iz gradskih naselja). Podaci su analizirani prema onim obilježjima na temelju kojih je moguće steći uvid u aktualno stanje i u promjene koje su zahvatile hrvatsko selo, točnije u procese transformacije sela, njegovu rekonstrukciju i sposobnosti seoskog življa za nove prilagodbe.

Ustanovljeno je da se suvremeno hrvatsko selo nalazi u fazi tzv. rekonstrukcije, tj. da ono nije homogeno nego da, naprotiv, ima izrazito složenu društvenu strukturu. U selu ipak prevladavaju - industrijskim razvojem proizvedena - manualna zanimanja, čime se selo još uvijek bitno razlikuje od grada. Međutim, a što je osobito važno sa stajališta procesa tranzicije i zahtjeva novog orijentacijskog okvira, mlađe radnoaktivno stanovništvo hrvatskoga sela po svojoj se društvenoj strukturi bitno razlikuje od prethodnih generacija. Po svome školskom obrazovanju i radnim vještinama mlađi dio radnoaktivnog kontingenta seoskog pučanstva najveća je inovacija u suvremenom hrvatskom selu. Znatnoj većini seoskog stanovništva poljoprivreda nije osnovna djelatnost, pa sintagma "selo i poljoprivreda", ukoliko se njome hoće obuhvatiti i razumjeti stvarnost suvremenoga hrvatskog sela, sasvim promašuje u svojoj nakani. Međutim, to ne znači da poljoprivreda nije još uvijek važna znatnom dijelu seljana, bili oni poljoprivrednici ili seljaci-radnici. To samo znači da je nepoljoprivredna djelatnost po važnosti za većinu seoskih stanovnika istisnula poljoprivrednu te da se u preferiranju nepoljoprivrednih djelatnosti prepoznaje budući razvoj sela.

Utvrđeno je da seosko stanovništvo raspolaže značajnim korisnim resursima, koji se, pod povoljnim uvjetima, mogu upotrijebiti za uspješnu prilagodbu zahtjevima sadržanim u tranzicijskom okviru orijentacije. U selu ne postoji značajnija socijalna grupa koja raspolaže nekim resursom, stvorenim položajem u socijalističkom sistemu, a koji bi se mogao konvertirati u viši socijalni status. To se ne može pripisati ni tzv. porodičnom kulturnom kapitalu. Napredovanje na hijerarhijskoj skali i ulaženje u poduzetničke projekte rezultat je djelovanja ukupnosti resursa. Za sama seoska naselja, socijalna struktura njihove najmlađe radnoaktivne generacije najveći je resurs kojim raspolažu.

Literatura

1. Billington, James / Bilington, Džejms (1988.): Ikona i sekira. - Beograd : Rad, 718.
2. Chayanov, Alexander (1986.): The Theory of Peasant Economy. - Manchester : Manchester University Press, 316.
3. Conquest, Robert / Konkvest, Robert (1988.): Čemerna žetva. - Beograd : Filip Višnjić, 430.
4. Cvjetičanin, Vladimir ; Defilippis, Josip ; Dilić, Edhem ; Hodžić, Alija ; Puljiz, Vlado ; Štambuk, Maja (1980.): Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji. - Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 215. - (Biblioteka Sociologije sela ; 6)
5. Cvjetičanin, Vlado ; Puljiz, Vlado ; Dilić, Edhem, et al. (1974.): Društvene promjene u selu. - Zagreb : Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu ; Beograd : Jugoslovenski centar za poljoprivredu i šumarstvo - Radnički univerzitet "Đuro Salaj", 208. - (Biblioteka Sociologije sela ; 3)
6. Devereux, Georges (1990.): Komplementaristička etnopsihoanaliza. - Zagreb : August Cesarec, 473.
7. Elek, Sandor (1991.): Part-time Farming in Hungary. - **Sociologia Ruralis**, Assen, 31 (1991) 1: 82-88.
8. Hodžić, Alija (1988.): Kulturna emancipacija seljaštva. - **Sociologija sela**, Zagreb, 26 (1988) 101/102: 205-211.
9. Hodžić, Alija (1991.): Modernizacija sela, u: Dušica Seferagić (ur.): **Društvene promjene u prostoru : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 87-103. - (Edicije IDIS-a)
10. Hudečkova, Helena ; Lošťák, Michal (1992): Attitudes to Privatization in Czechoslovak Agriculture. - **Sociologia Ruralis**, Assen, 32 (1992) 2/3: 287-304.
11. Janvier, Yves (1993.): L'intégration des villes et des campagnes, in: Bernard Kayser (red.), **Naissance de nouvelles campagnes**. - La Tour d'Aigues : Éditions de l'Aube, 149-159.

12. Kayser, Bernard (1990.): La renaissance rurale. - Paris : Armand Colin, 316.
13. Kayser, Bernard (1991.): Country Planning, Development Policies and the Future of Rural Areas. - **Sociologia Ruralis**, Assen, 31 (1991) 4: 262-268.
14. Kayser, Bernard (red.) (1996.): Ils ont choisi la campagne : essai. - La Tour d'Aigues : Éditions de l'Aube, 206.
15. Kayser, Bernard ; Brun, André ; Cavailhès, Jean ; Lacombé, Philippe (1994.): Pour une ruralité choisie. - La Tour d'Aigues : Éditions de l'Aube, 140.
16. Laborie, Jean-Paul (1996.): Les petites villes chance de l'espace rural, in: Bernard Kayser (red.): **Ils ont choisi la campagne**. - La Tour d'Aigues : Éditions de l'Aube, 163-178.
17. Lazić, Mladen (2000.): Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u: Mladen Lazić (red.): **Račji hod**. - Beograd: Filip Višnjić, 21-64.
18. Mendras, Henri (1986.): Seljačka društva : elementi za jednu teoriju seljaštva. - Zagreb : Globus, 310.
19. Mendras, Henri ; Forsé, Michel (1991.): Le changement social. Troisième tirage - Paris : Armand Colin, 284.
20. Preobraženski, Evgenij A. (1983): Nova ekonomika. - Zagreb : Centar za kulturnu djelatnost, 294.
21. Puljiz, Vlado (1977.): Eksodus poljoprivrednika. - Zagreb : Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 176. - (Biblioteka Sociologije sela ; 5)
22. Redfield, Robert (1956.): Peasant Society and Culture : An Anthropological Approach to Civilization. - Chicago, IL : The University of Chicago Press, 182.
23. Sekulić, Duško ; Šporer, Željka (2000.): Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj.- **Revija za sociologiju**, Zagreb, 31 (2000) 1/2: 1-20.
24. Shanin, Teodor (1974.): Priroda i promjene seljačke privrede. - **Sociologija sela**, Zagreb, 12 (1974) 1: 115-130.
25. Shanin, Teodor / Šanin, Teodor (1981.): Definisanje seljaka. - **Marksistička misao**, Beograd, (1981) 1: 175-204.
26. Shanin, Teodor (2000.): Fenêtres sur la Russie.- **Archipel**, Forcalquier, (Septembre 2000) 75: 1-2.

Alija Hodžić

Institute for Social Research of Zagreb, Zagreb, Croatia

Social Structure and Mobility of Rural Population

Summary

Through the analysis of social structure and mobility of rural population, based on data collected by a survey research, the author has got the insight both in actual situation and in changes which Croatian village has been through. He found that contemporary Croatian village is in the phase of so-called reconstruction, i.e. that it is not homogeneous but, on the contrary, its social structure is distinctly complex. Being one of the products of industrial development, occupations requiring manual work are still prevailing in the village, which makes it significantly different from the town. But, in this regard also younger active rural population differs from previous generations representing - through their schooling and work skills - the greatest innovation in contemporary Croatian village. For the great majority of rural population agriculture is not basic working sector, so - if aiming at comprising and comprehending the reality of contemporary Croatian village - the syntagm "rural areas and agriculture" completely misses this intention. Yet, it doesn't mean that agriculture isn't still of great importance for a significant part of inhabitants of rural areas, regardless whether they are farmers or peasant-workers. It only means that in the priorities of most of them non-agricultural activity has come before agricultural one, and that the future development of the village can be recognized in preferences given to non-agricultural sector.

Through the analysis the author established that rural population has many significant and useful resources at its disposal, which - under favourable conditions - can be used for a successful adaptation to the requirements of the transitional framework orientation. In the village there is no distinctive social group who would have some of the resources at its disposal, the one gained through one's position in the socialist system and which could be converted into a higher social status. This characteristic couldn't be attributed even to the so-called family cultural capital. The advancement in the hierarchy scale and involvement in enterprising projects is a result of the action of the totality of resources. As for rural settlements themselves, the social structure of their youngest active generation is their greatest resource.

Key words: rural population, social structure, recruitment, flexibility, framework orientations.

Received on: 10th September 2000

Accepted on: 18th December 2000

Alija Hodžić

Institute de Recherche sociale _ Zagreb, Zagreb, Croatie

La structure sociale et la mobilité de la population rurale

Résumé

Par une analyse de la structure sociale et de la mobilité de la population rurale et sur la base des données recueillies par la méthode de l'enquête (survey research), l'auteur a obtenu un aperçu aussi bien de l'état actuel que des changements qui ont eu lieu dans le milieu rural croate. Il a constaté que le milieu rural contemporain croate est en phase de ce que l'on appelle la reconstruction, c'est-à-dire qu'il n'est pas homogène mais, au contraire, qu'il a une structure sociale incontestablement complexe. Dans le milieu rural prédominant malgré tout (produites par le développement de l'industrie) les professions manuelles, ce par quoi le milieu rural se distingue toujours considérablement de la ville. Mais à ce point de vue également, dans le milieu rural la population active plus jeune, qui travaille, se distingue essentiellement des générations précédentes, et par sa formation scolaire et par son savoir-faire dans le travail, elle représente la plus grande innovation dans le milieu rural contemporain croate. Pour une importante majorité de la population rurale l'agriculture n'est pas l'activité de base, aussi le syntagme "milieu rural et agriculture", si l'on veut par là englober et comprendre la réalité du milieu rural contemporain croate, manque tout à fait son but. Cependant, cela ne veut pas dire que l'agriculture ne reste pas toujours importante pour une grande partie des paysans, qu'ils soient agriculteurs ou paysans-ouvriers. Cela signifie seulement pour la plupart d'entre eux que par leur importance les activités non-agricoles ont supplanté l'agriculture et la préférence accordée aux activités non-agricoles on reconnaît le développement futur du milieu rural.

L'auteur a établi, par une analyse, que la population rurale dispose d'importantes ressources favorables qui, à des conditions avantageuses peuvent être utilisées en vue d'une adaptation efficace aux exigences des cadres d'orientation de la transition. Dans le milieu rural il n'existe pas de groupe social plus important qui dispose de quelque ressource, créée par la position dans le système socialiste, et qui pourrait se convertir en status social plus élevé. Cela ne peut pas non plus être attribué à ce que l'on appelle le capital culturel familial. L'avancement dans l'échelle de la hiérarchie et l'entrée dans des projets d'entreprenariat est le résultat de l'efficacité de l'ensemble des ressources. Pour les localités rurales elles-mêmes, la structure sociale de leur génération active la plus jeune, qui travaille, est la ressource la plus importante dont elles disposent.

Mots-clés: population rurale, structure sociale, recrutement, flexibilité, cadre, orientation.

Reçu: le 10 septembre 2000

Accepté: 18 décembre 2000